

ТЕРЛЕЦЬКИЙ Д. С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного права
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)

УДК 342.565.2

СУБ'ЄКТИ ПРАВА НА КОНСТИТУЦІЙНУ СКАРГУ В УКРАЇНІ

У статті критично проаналізовано положення проектів законів України «Про Конституційний Суд України» в частині конкретизації приписів Основного Закону України, якими було запроваджено інститут конституційної скарги, зокрема щодо кола суб'єктів права на конституційну скаргу. Висловлені обґрунтовані зауваження та пропозиції щодо забезпечення належного доступу осіб до конституційного правосуддя.

Ключові слова: конституційна скарга, суб'єкти права на конституційну скаргу, Конституційний Суд України, проект закону.

В статье критически проанализированы положения проектов законов Украины «О Конституционном Суде Украины» в части конкретизации предписаний Основного Закона Украины, которыми был введен институт конституционной жалобы, в частности относительно круга субъектов права на конституционную жалобу. Высказаны обоснованные замечания и предложения по обеспечению надлежащего доступа лиц к конституционному правосудию.

Ключевые слова: конституционная жалоба, субъекты права на конституционную жалобу, Конституционный Суд Украины, проект закона.

This paper contains a critical analysis of the provisions of the draft laws of Ukraine «On the Constitutional Court of Ukraine» regarding the specification of the requirements of the Constitution Law of Ukraine. Reasonable comments and suggestions are made to ensure adequate access of individuals to constitutional justice.

Key words: constitutional complaint, Constitutional Court of Ukraine, subjects of the right for constitutional complaint, draft law.

Вступ. 30 вересня 2016 року набув чинності Закон України № 1401-VIII «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)», яким було суттєво змінено конституційно-правовий статус Конституційного Суду України. Серед численних нововведень, чи не найбільш значущим виступає впровадження інституту конституційної скарги, яке зумовило зміну інтерпретаційних повноважень Конституційного Суду України і, відповідно, ліквідацію інституту конституційного звернення, що розглядався як «паліатив», замітник конституційної скарги. Втім, майже рік потому, через неприйняття Верховною Радою України передбаченого статтею 153 Конституції України профільного закону, Конституційний Суд України так і не розпочав здійснення оновлених повноважень. Більше того, Конституційний Суд України у 2017 році досі не прийняв жодного акта за результатами розгляду справ і вирішення конституційних спорів по суті.

Постановка завдання. Дискусії у науковому і експертному середовищі щодо запровадження в Україні інституту конституційної скарги як важливого засобу вдосконалення конституційно-правового регулювання, забезпечення належного доступу особи до конституційного правосуддя фактично розпочалися з моменту утворення Конституційного Суду України і тривали до останнього часу, ставши предметом самостійних конституційно-правових досліджень [1-4].

Набуття чинності Законом України № 1401-VIII «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)», тим не менш, не зняло питання з порядку денного, особливо зважаючи на його суперечливе врегулювання відповідними проектами законів України [5-6]. Відповідно, метою цієї статті є критичний аналіз положень вказаних законопроектів в частині конкретизації приписів Конституції України щодо запровадження інституту конституційної скарги, зокрема щодо кола суб'єктів права на конституційну скаргу.

Результати дослідження. Характерною ознакою ставлення до інституту конституційної скарги є те, що в країнах, де її немає, прагнуть до її запровадження, а в країнах, де конституційна скарга в тій

чи іншій формі наявна, замислюються про її обмеження. Причинами цього є великий потік індивідуальних звернень осіб до конституційних судів, що становлять 90–97 % кількості всіх справ, та їхня недостатня обґрунтованість – викладені у них факти порушень прав підтверджуються лише в 1–4 % випадків [7, с. 29-37; 8, с. 27].

Втім, вітчизняні науковці слушно наголошували на необхідності введення інституту конституційної скарги в Україні, без якої «захист прав людини і основоположних свобод <...> є неповним» [9, с. 17]. У той же час хоча функціональний наголос на ключовому значенні конституційної скарги у захисті прав і свобод людини при її характеристиці є традиційно визначальним [10-12], функціональне призначення конституційної скарги виходить, власно, за межі захисту прав людини і основоположних свобод і трактується більш широко.

За допомогою конституційної скарги передусім захищається публічний інтерес, оскільки вона надає органу конституційної юрисдикції можливість контролю за дотриманням конституції усіма державними органами, чим сприяє легітимізації держави [13, с. 31-32]. Тут доречно слідом за С. Шевчуком вказати, що «в основу права на конституційну скаргу покладено принцип обмеження державної влади фундаментальними правами та свободами, і це дає змогу стверджувати, що цей фундаментальний конституційний принцип має конкретне правниче значення в країнах розвинутої демократії» [14, с. 49]. Так, в юрисдикційній практиці органів судового конституційного контролю Європи (Федерального Конституційного Суду Німеччини, наприклад) інститут конституційної скарги, як важлива складова судового конституційного контролю, розглядається в контексті судового гарантування зв'язаності держави конституцією, і відповідно, правовий засіб забезпечення принципу правової держави [15, с. 9].

У найбільш загальному вигляді, зважаючи на різноманіття підходів до впровадження інституту конституційної скарги у юрисдикційну практику різних країн, її сутність полягає у безпосередньому ініціюванні, насамперед фізичною особою, перевірки органом конституційної юрисдикції конституційності нормативного або індивідуального акта, в тому числі акта (рішення) суду загальної юрисдикції, що порушує гарантовані конституцією держави її права та свободи [3, с. 63; 15, с. 6; 16, 186; 17, с. 32].

Згідно із доповіддю Європейської комісії за демократію через право (Венеціанської комісії) «Про індивідуальний доступ до конституційного правосуддя», у країнах, які належать або тяжіють до так званої континентальної (європейської) моделі конституційного контролю, саме інститут конституційної скарги, яка може бути повною або нормативною (частковою), набув найбільшого розповсюдження серед різноманітних підходів щодо забезпечення безпосереднього ініціювання особами розгляду і вирішення по суті подібних питань органами конституційної юрисдикції [4, с. 31-35; 18, с. 16, 62-63].

Конституційна скарга як «правовий механізм, за допомогою якого не тільки захищаються права і свободи конкретної людини, але і конституційного правопорядку в цілому» [3, с. 65] нерозривно пов'язана із правозастосовною практикою суб'єктів владних повноважень і розглядається та вирішується по суті органами конституційної юрисдикції в порядку конкретного конституційного контролю [18, с. 21-24].

При цьому у країнах, в яких запроваджено нормативну (часткову) скаргу, перевірки на відповідність конституції держави у разі порушення конституційних прав особи підлягає лише нормативний акт, покладений в основу ухвалення індивідуального акта, тоді як сам правозастосовний акт не може бути предметом конституційного контролю.

Натомість, повна конституційна скарга передбачає право особи оскаржити до органу конституційної юрисдикції в субсидіарному порядку, тобто після використання всіх інших засобів правового захисту, будь-який акт державної влади (як нормативний, так і індивідуальний), який безпосередньо порушує її конституційні права [18, с. 20-24].

Як зазначає М. Гультай, повна та нормативна конституційна скарги, хоча й мають свої модифікації у межах національних правових систем, однак об'єднані спільними ознаками, а саме: направляються індивідуальними чи колективними суб'єктами приватного права з метою захисту конституційно гарантованих прав і свобод; стосуються «приватного інтересу», тобто підставою конституційної скарги виступає безпосереднє та наявне порушення конституційних прав і свобод скаржника; передбачають «частковість конституційної перевірки» (тобто конституційний контроль стосується тільки конституційних норм про права і свободи); об'єктом оскарження щодо конституційності виступає нормативно-правовий акт, застосований у конкретній справі, або індивідуально-правовий акт, який є остаточним, тобто не може бути переглянутий із використанням звичайних засобів правового захисту; стосовно конституційних скарг установлюється система досить жорстких вимог до їх прийнятності [19, с. 15].

Наразі Законом України від 02.06.2016 № 1401-VIII «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» Конституцію України доповнено статтею 1511, згідно з якою Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність Конституції України (конституційність) закону Укра-

їни за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України. Конституційна скарга може бути подана в разі, якщо всі інші національні засоби юридичного захисту вичерпано.

Також доповнено новою частиною статтю 55 Конституції України, відповідно до якої кожному гарантується право звернутись із конституційною скаргою до Конституційного Суду України з підстав, установлених цією Конституцією, та у порядку, визначеному законом (частина четверта статті 55).

Аналіз наведених приписів Конституції України в редакції 2016 року, засвідчує, що в Україні було запроваджено інститут нормативної (часткової) конституційної скарги. При цьому на рівні приписів Основного Закону України *expressis verbis* визначено лише дві змістовні умови його практичної реалізації:

- об'єктом перевірки на відповідність Конституції України є виключно закон України, застосований в остаточному судовому рішенні у справі заявника;
- перевірка на відповідність Конституції України може бути ініційована лише у разі вичерпання всіх інших національних засобів юридичного захисту.

Наведені умови, що в принципі узгоджуються із конституційно-правовим регулюванням здійснення особою права на конституційну скаргу в інших країнах, покликані забезпечити Конституційний Суд України, принаймні частково, від надмірної кількості звернень та сприяти їхній обґрунтованості. Хоча заради об'єктивності слід вказати, що обмеження видів нормативних актів, які можуть бути оскаржені у Конституційному Суді України, виключно законами України, певною мірою нівелює потенціал інституту конституційної скарги. Не варто також забувати, що зважаючи на обрану модель конституційної скарги, поза межами конституційного контролю залишилося неправильне тлумачення й застосування судами загальної юрисдикції оскаржуваних до Конституційного Суду України законів України.

Оскільки відповідно до частини четвертої статті 55 та статті 153 Конституції України порядок звернення до Конституційного Суду України особи із конституційною скаргою визначається законом, то інші змістовні умови інституту конституційної скарги мають бути визначені законодавчо. Однак майже рік потому, як вже було зазначено, Верховна Рада України так і не спромоглася прийняти відповідний закон, що заблокувало юрисдикційну діяльність Конституційного Суду України.

Серед проектів законів, покликаних врегулювати зазначене питання, на особливу увагу заслуговують відхилений 11 квітня 2017 року парламентом проект Закону «Про Конституційний Суд України» № 5336-1 [5] та прийнятий за основу 22 червня 2017 року проект Закону «Про Конституційний Суд України» № 6427-д [6].

Аналіз положень вказаних проектів в частині конкретизації приписів Конституції України щодо запровадження інституту конституційної скарги дає обґрунтовані, як видається, підстави висловити принципи зауваження щонайменше одного змістовного параметру, чітко не врегульованого на рівні Основного Закону України.

Так, відповідно до законопроектів № 5336-1 та № 6427-д суб'єктами права на конституційну скаргу визначено фізичних та юридичних осіб, але за виключенням юридичних осіб публічного права.

Слід вказати, що свого часу вітчизняні правники висловлювалися з цього приводу різноманітні пропозиції. Так, П. Євграфов пропонував закріпити право на звернення із конституційною скаргою за громадянами, іноземцями, особами без громадянства, об'єднанням громадян (якщо право обумовлено колективним здійсненням конституційного права громадян, які є учасниками (членами), засновниками товариств, організацій) [12, с. 83].

І. Олійник та О. Безбожна вважали за потрібне законодавчо закріпити таке право виключно за фізичними особами, а саме громадянами України, іноземцями, особами без громадянства [20, с. 27].

С. Серьогіна та О. Петришин пропонували визнати суб'єктами конституційної скарги фізичних і юридичних осіб, чий конституційні права і свободи порушені чи можуть бути порушені правовим актом, застосованим у конкретній справі. Такий статус вони також вважали доцільним надати Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини, який має діяти в інтересах громадян [4, с. 67].

М. Гультай пропонував наділити правом звернення у разі порушення закріплених у Конституції України прав і свобод громадян України, іноземців, осіб без громадянства та юридичних осіб [19, с. 29].

На необхідності надання права на звернення з конституційною скаргою з приводу неконституційності правового акта фізичній та юридичній особі, а також прокурорам всіх рівнів та Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини наголошували автори колективної монографії «Інститут конституційної скарги як засіб захисту основних прав і свобод: порівняльно-правовий аналіз» [3, с. 185-186].

Вивчення конституційно-правового регулювання в країнах, які запровадили інститут нормативної (часткової) конституційної скарги, засвідчує, що у переважній більшості випадків суб'єктами права на конституційну скаргу визнаються рівною мірою фізичні та юридичні особи. Йдеться, зокрема, про Бельгію, Вірменію, Грузію, Угорщину тощо.

Интерес у цьому контексті становить приклад конституційно-правового регулювання Польщі. Згідно з частиною першою статті 79 Конституції Республіки Польща «кожен, чий конституційні свободи або права виявились порушеними, має право у визначеному законом порядку звернутись зі скаргою до Конституційного Трибуналу з питань про відповідність Конституції закону чи іншого нормативного акта, на підставі якого суд або орган публічної влади виніс остаточне рішення про його свободи або права чи про його обов'язки, визначені у Конституції» [21]. Однак Конституційний Трибунал у своєму рішенні від 25 лютого 1992 року (sugn. akt K 4/91) зазначив, що поняття «кожен», у розумінні звернення з конституційною скаргою, означає будь-яку фізичну особу (громадянина та іноземця), а також юридичну особу [22]. На думку Л. Гарлицького, з конституційною скаргою до Конституційного Трибуналу можуть звертатись фізичні особи (як польські громадяни, так і іноземці), а також юридичні особи (політичні партії, профспілки, а також суб'єкти господарювання), однак тільки у тій сфері, в якій вони можуть бути суб'єктами конституційних прав і свобод (наприклад право на свободу об'єднання, стаття 58 Конституції Республіки Польща) [23, с. 375].

Підтримуючи закріплення права на конституційну скаргу в Україні рівною мірою за фізичними та юридичними особами, водночас, вважаємо за необхідне звернути увагу на такі принципи застереження.

У зв'язку із запровадженням в Україні інституту конституційної скарги інтерпретаційні повноваження Конституційного Суду України було змінено. Відтепер згідно з пунктом 2 частини першої статті 150 Конституції України в редакції 2016 року Конституційний Суд України здійснює офіційне тлумачення виключно Конституції України і лише за конституційним поданням Президента України; щонайменше сорока п'яти народних депутатів України; Верховного Суду; Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

Відповідно, юридичні особи та органи місцевого самоврядування, визначені як суб'єкти права на конституційне подання щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України відповідно до статті 41 Закону України від 16.10.1996 № 422/96-ВР «Про Конституційний Суд України», з набуттям чинності конституційними змінами 2016 року втратили вказане право. При цьому вони прямо та чітко не згадуються в Конституції України як суб'єкти звернення до Конституційного Суду України за жодним з його оновлених повноважень.

Одночасно у контексті рішення Конституційного Суду України у справі про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів Конституції України (пункт 3 мотивувальної частини) [24] обґрунтовано стверджувати, що системний аналіз статей 55 та 1511 Конституції України засвідчує віднесеність права на звернення із конституційною скаргою до прав людини і громадянина. Це не виключає самої можливості поширення права на звернення із конституційною скаргою на юридичних осіб, проте вимагає виваженого та обґрунтованого підходу.

Натомість запропоноване законопроектами № 5336-1 та № 6427-д обмеження кола суб'єктів права на конституційну скаргу «юридичними особами приватного права» видається непродуманим та дискримінаційним.

Відповідно до пункту 6 частини другої статті 55 законопроекту № 5336-1, яка повністю відтворена законопроектом № 6427-д, серед іншого у конституційній скарзі має бути зазначено «обґрунтування тверджень щодо неконституційності закону України (його окремих положень) із зазначенням того, яке з гарантованих Конституцією України прав людини, на думку суб'єкта права на конституційну скаргу, зазнало порушення внаслідок застосування закону».

Здійснення юридичною особою права на конституційну скаргу, цілком очевидно, наштовхнеться на суто практичні труднощі, зумовлені двозначністю кола суб'єктів на конституційну скаргу та недосконалістю процедури звернення, вписаної передусім для фізичних осіб.

Вважаємо, що у цьому випадку має бути використаний досвід Польщі і визначені ті сфери суспільних відносин, в яких юридичні особи можуть бути носіями конституційно визначених прав і свобод. Втім, саме ті юридичні особи, які найбільшою мірою пов'язані із сферою конституційно-правового регулювання – територіальні громади, органи місцевого самоврядування та створювані ними юридичні особи – через використання обмежувального застереження «юридичні особи приватного права» позбавлені права на звернення із конституційною скаргою.

Видаються вкрай суперечливими та голосливими у цьому зв'язку твердження В.В. Остапенко, що вказує: «Щодо можливості визнання на законодавчому рівні територіальних громад суб'єктами конституційної скарги <...> то <...> такий підхід можна застосувати <...> лише щодо захисту муніципальних інтересів та після завершення конституційної реформи місцевого самоврядування <...>» [25, с. 242].

Якщо автор в принципі не заперечує визнання територіальних громад суб'єктами конституційної скарги (наприклад, у Вірменії та Грузії органи місцевого самоврядування не є суб'єктами права на конституційну скаргу, але можуть ініціювати здійснення органом конституційної юрисдикції абстрактного конституційного контролю), то чому цього не можна зробити відразу? Аби дочекатися

завершення конституційної реформи місцевого самоврядування? Незрозуміло тоді, чому таке визнання автор розглядає як результат, а не складову реформи місцевого самоврядування? Зважаючи на політично задекларований напрямок на подальшу децентралізацію публічної влади, уявляється принаймні алогічним позбавлення права на конституційну скаргу, наприклад, рад об'єднаних територіальних громад.

Висновки. Дозволимо собі стверджувати, що проаналізовані проекти Законів України «Про Конституційний Суд України» в частині регулювання суб'єктів права на конституційну скаргу замість конкретизації та уточнення положень Конституції України, запроваджують дискримінаційне щодо юридичних осіб регулювання, що порушує принцип їх рівності перед законом.

Вважаємо, що коло суб'єктів права на конституційну скаргу має включати окрім юридичних осіб приватного права, щонайменше представницькі органи місцевого самоврядування.

Список використаних джерел:

1. Айріян К.Б. Конституційна скарга як форма звернення до органу конституційної юрисдикції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / К.Б. Айріян; М-во внутр. справ України, Нац. акад. внутр. справ. – Київ, 2015. – 20 с.
2. Гультай М.М. Конституційна скарга у механізмі доступу до конституційного правосуддя / М.М. Гультай ; НАПрН України, НДІ держ. буд-ва та місцевого самоврядування. – Х. : Право, 2013. – 422 с.
3. Інститут конституційної скарги як засіб захисту основних прав і свобод: порівняльно-правовий аналіз / [Гецько М. М. та ін] ; за заг. ред. Гецько М. М., Бисаги Ю. М., Белова Д. М. ; М-во освіти і науки України, ДВНЗ "Ужгор. нац. ун-т". – Ужгород : Гельветика, 2015. – 225 с.
4. Проблеми та перспективи запровадження індивідуальної конституційної скарги в Україні: Монографія / О.В. Петришин, Ю.Г. Барабаш, С.Г. Серьогіна, І.І. Бодрова. – К. : Атіка-Н, 2010. – 108 с.
5. Проект Закону про Конституційний Суд України № 5336-1 від 17.11.2016 [Електронний ресурс]: Веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60542. – Назва з екрану.
6. Проект Закону про Конституційний Суд України № 6427-д від 07.06.2017 [Електронний ресурс]: Веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61971 – Назва з екрану.
7. Пацоллай П. О европейских подходах к доступу к конституционному правосудию / П. Пацоллай // Теоретические и практические аспекты, связанные с индивидуальной конституционной жалобой в европейской модели конституционного правосудия : сб. материалов Междунар. науч.-практ. конф. (13–14 мая 2010 г.). – Минск : БДП, 2010. – С. 23-37.
8. Ткачук П. Конституційний Суд України: теоретико-правові питання діяльності / П. Ткачук // Вісник Конституційного Суду України. – 2006. – № 4. – С. 21-37.
9. Кампо В.М. Проблеми становлення і розвитку реалістичної школи конституційного права в Україні / В.М. Кампо // Наука конституційного права України: сучасний стан та напрямки розвитку. – Х. : Право / за ред. А.П. Гетьман, 2009. – С. 14-20.
10. Радзівєвська В. В. Конституційна скарга як важлива форма захисту прав і свобод людини у Конституційному Суді України / В. В. Радзівєвська // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 1. – С. 103–107.
11. Тесленко М.В. Конституційна скарга як один із засобів правозахисту людини і громадянина / М.В. Тесленко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2003. – № 9. – С. 5–13.
12. Селіванов А., Євграфов П. Конституційна скарга громадян в реаліях сучасності / А. Селіванов, П. Євграфов // Право України. – 2003. – № 4. – С. 80 – 85.
13. Banaszak V. Modele skargi konstytucyjnej // Skarga konstytucyjna. Praca zbiorowa pod red. Janusza Trzcinskiego. – Warszawa : Wydawnictwo Sejmowe, 2000. – 230 s. [Цит. за : Інститут конституційної скарги як засіб захисту основних прав і свобод: порівняльно-правовий аналіз / [Гецько М. М. та ін] ; за заг. ред. Гецько М. М., Бисаги Ю. М., Белова Д. М. ; М-во освіти і науки України, ДВНЗ «Ужгор. нац. ун-т». – Ужгород : Гельветика, 2015. – 225 с. – С. 62.]
14. Шевчук С.В. Порівняльне прецедентне право з прав людини / С.В. Шевчук. – К.: Реферат, 2002. – 343 с.
15. Алексєєнко І.Г. Європейська модель конституційної юстиції: теоретико-правові проблеми становлення та розвитку: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / І.Г. Алексєєнко ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2001. – 16 с.
16. Бринь Т.О. Конституційний Суд України в механізмі захисту та забезпечення прав і свобод людини і громадянина : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право муніципальне право» / Т.О. Бринь; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2010. – 19 с.

17. Гультай М. Функціональні характеристики інституту конституційної скарги та модель його впровадження в Україні / М.М. Гультай // Вісник Конституційного Суду України. – 2011. – № 4–5. – С. 185–193.
18. Шаповал В.М. Суд як орган конституційного контролю (із зарубіжного досвіду) /В.М. Шаповал // Вісник Конституційного Суду України. – 2005. – № 6. – С.20-33.
19. Study on individual access to constitutional justice - Adopted by the Venice Commission at its 85th Plenary Session (Venice, 17-18 December 2010) № CDL-AD(2010)039rev-e [Electronic Resource]: Official website of the Venice Commission. – Mode of access: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2010\)039rev-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2010)039rev-e). – Title from the screen.
20. Гультай М.М. Інститут конституційної скарги: світовий досвід та перспективи впровадження в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / М.М. Гультай ; М-во освіти і науки України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2014. – 41 с.
21. Олійник І. Інституалізація конституційної скарги : новаційний механізм гарантії прав і свобод особистості / І. Олійник, О. Безбожна // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 9. – С. 24-27.
22. The Constitution of the Republic of Poland of 1997 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/angielski/kon1.htm>. – Title from the screen.
23. Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 25 lutego 1992 r. (Sygn. akt K. 4/91) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.trybunal.gov.pl/OTK/teksty/otkpdf/1992/K_04_91.pdf. – Назва з екрану.
24. Garlicki L. Polskie prawo konstytucyjne : zarys wykladu / Lezek Garlicki. – Wyd. 10. – Warszawa : Liber, 2006. – 445 s. – с. 375 [Цит. за : Маринів І. І. Конституційний контроль у Республіці Польща : монографія. – Х. : Право, 2013. – 160 с. – С. 110.]
25. Рішення Конституційного Суду України від 09.02.1999 № 1-рп/99 у справі за конституційним зверненням Національного банку України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 58 Конституції України(справа про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів) // Офіційний вісник України. – 1999. – № 7. – С. 160.
26. Остапенко В.В. Конституційна скарга у механізмі захисту прав і свобод людини і громадянина / В.В. Остапенко // Форум права. – 2016. – № 4. – С. 240-251.

